

**VALORILE UMANE
ȘI LIBERTATEA RELIGIOASĂ:
O INTERPRETARE A CONCEPTULUI LIBER-
TĂȚII RELIGIOASE ÎN OGLINDA ISTORIEI
CONFESIONALE TRANSILVĂNENE
ȘI CENTRAL-EUROPENE**

Dr. Botond Kund GUDOR

*Protopop, istoric, Biserica Reformată din Alba Iulia, Romania
gudorbotond@yahoo.com*

ABSTRACT: Human Values and Religious Freedom: An Interpretation of the Concept of Religious Freedom in the Mirror of Transylvanian and Central European Confessional History.

The coexistence of the Reformation and Roman Catholicism in Eastern Europe was not without conflict. As a result, the situation of the multiplication of confessions and their coexistence called for practical solutions to ensure religious freedom. Today, the subject of religious freedom has taken on global importance, as scientific studies indicate an increase in religious persecution worldwide. There are at least five aspects of religious freedom: the legal or juridical, the individual or pastoral, the communal, the interfaith or ecumenical and, finally, the interreligious. The decision of the Diet of Turda (1568) laid down an ethical concept that had been almost confiscated by the end of the 20th century, namely religious freedom. The human values involved in the realization of this desideratum were not regarded as absolute, but were subsumed by momentary political interests. The pressure of the tragic Western European counter-reformation events put Transylvanian legislation in a positive light, where human values, enshrined in a biblical perspective, proved to be the bond of social tranquility. The horror of inter-religious fratricidal wars shaped legislation related to religious freedom. One of the first steps in this direction was the Peace of Vienna (13 December 1606), shaped by the earlier Transylvanian experience, by Prince Stefan Bocskai, later by the Jansenist Francisc Rákóczi II, or the Transylvanian Count Nicolae Bethlen. Similar interpretations were

only possible by anchoring human values in the assumed biblical message. Human values and the theories of their origin have undergone a long process of secularization. One can observe a progressive secularization of terms related to human values, the most valuable of which became the rationale of the 1781 Edict of Toleration of the Habsburg Emperor Joseph II (1741-1790). These values could be useful to the extent that they could be harnessed for the common good. The American Declaration of Independence and the dawn of the French Revolution proclaimed freedom of religion and freedom of conscience. Religious freedom has preoccupied the Christian world intensively. Roman Catholics were concerned with defining the term at the Second Vatican Council, Orthodox, Reformed and later Lutherans had similar relevant approaches. The Transylvanian experience may be a model that can be implemented and through which Eastern Europe has certainly influenced the global evolution of the religious freedom debate.

Keywords: *religious freedom, tolerance, common good, reason, council, human values.*

Conviețuirea reformei cu romano-catolicismul în Estul Europei nu a fost lipsită de conflicte în secolul al 16-lea. Ca urmare situația multiplicării confesiunilor și conviețuirea acestora cerea găsirea unor soluții practice, prin care libertatea religioasă să fie asigurată¹. Memoria colectivă a fiecărei confesiuni î-și construia propria sa identitate folosind greșelile tactice ale celui alt, justificând propriul adevăr dogmatic marcat de suferință și martiriu. Societatea fiind și ea divizată între acceptarea noului necunoscut și revenirea la vechea matrice confesională încerca să construiască noi punți de comunicare, mediate de viața politică și adeseori de interesele economice și convingerile acesteia. Din punct de vedere teologic valorile umane purtătoare de charisme (virtuți) au fost tributare păcatului originar, care reflecta irascibilitate și conflict, disensiuni devenite inacceptabil de sângeroase în percepția modernă a valorilor umane. Momente deloc blânde ale istoriei confesionale europene au alternat cu decizii remarcabile ale vieții politice transilvănene mereu în căutare de soluții viabile într-un spațiu multi-etnic și multicultural, prin care pacea și tranchilitatea socială putea într-un fel

1 Joseph Leder, *Geschichte der Reiligensfreiheit im Zeitalter der Reformation* [Istoria libertății religioase în epoca Reformei], Stuttgart, 1955.

argumenta calitatea pacifistă și etică, a creștinului bun și iertător. Astăzi subiectul libertății religioase² a căpătat o importanță globală, pentru că studiile științifice indică o creștere a persecuțiilor religioase³. Un raport statistic din 2011 a arătat că, între 2000 și 2007, au existat până la 123 de țări cu un anumit tip de persecuție religioasă⁴.

Modelele antichității despre libertatea creștină erau la îndemâna societății. Prin Edictul său de la Milano (Mediolanum) din 13 iunie 313, împăratul Constantin a recunoscut că dezvoltarea Imperiului Roman depindea de faptul ca toată lumea să-și poată practica liber credința. Dincolo de faptul că a fost rodul unui calcul politic inteligent, Edictul de la Milano a fost de asemenea un mare pas în dezvoltarea creștinismului. Nu numai că a recunoscut un drept fundamental al omului, prin faptul că a acordat creștinilor libertatea de cult, dar mai presus de toate a realizat că libertatea religioasă este creuzetul stabilității civile și promotorul creativității sociale.⁵ Din punct de vedere al cercetării moderne este posibil să se distingă cel puțin cinci aspecte ale libertății religioase: cel legal sau juridic, cel individual sau pastoral, cel comunitar, cel interconfesional sau ecumenic și, în cele din urmă, cel interreligios. Toate acestea sunt strâns legate de alte drepturi umane și civile, de responsabilitățile și îndatoririle umane.⁶

2 O'Hanlon, Gerry, „Religious Liberty”, *The Furrow* 64, St. Patrick's College, Maynooth, nr. 2 (2013), pp. 67-77. <http://www.jstor.org/stable/24635745>. [articol accesat 02.10.2022], David Little, „Religious Liberty”, în John Witte Jr. și Frank S. Alexander, *Christianity and Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 2.

3 Brian J. Grim și Roger Finke, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, New York, Cambridge University Press, 2011.

4 Leahy Brendan, „The Meaning of Religious Freedom” (Semnificația libertății religioase), *An Irish Quarterly Review*, vol. 103, nr. 411, 2014, pp. 273-86. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/24347777>, 273 [Accesat la 6 oct. 2022.]

5 "Gát a relativizmusnak és a vallási fundamentalizmusnak Kereszténység és szabadság egy töről fakad" [Bariera împotriva relativismului și fundamentalismului religios. Creștinismul și libertatea sunt unul și același lucru], Traducere de Lilla Krisztina Kristóffy din cuvântul cardinalului Dominique Mamberti în *L'Osservatore Romano*- an II., nr. 1., 5 ian. 2014., p. 4. A apărut și în anexele *Új Ember* [Omul Nou], Budapesta, 5 ianuarie 2014 (Volumul 69, Nr. 52/3409 - Volumul 71, Nr. 1/3462)

6 Nagypál Szabolcs, „A vallásközi viszály és a békés egymás mellett élés [Disensiuni interreligioase și coexistență pașnică]” în *Párbeszédükör, A vallásközi találkozások módszertana* [Oglinda dialogului: Metodologia întâlnirilor interreligioase], Vallástudományi könyvtár, ed. L'Harmattan, Budapest, 2013, p. 70.

Nu este deci o întâmplare izolată decizia Dietei de la Turda (1568), prin care cu toate limitele ei confesionale și etnice s-a enunțat un concept etic aproape confiscat de finele secolului 20 și anume libertatea religioasă⁷. Angrenată îndeosebi în viața religioasă și experiența transilvăneană pluriconfesională și etnică, această decizie teologic argumentată, a avut largi repercusiuni și în viața politică a regiunii, chiar începând cu includerea deciziei sinodale în Constituțiile (Aprobate și Compilate) micului ținut Est-European⁸. Predicatorul secolului al 16-lea Benedek Árkosi afirma: „Scopul nostru este să ne afirmăm liber natura divină prin contaminarea naturii umane. Dumnezeu nu numai că ne-a dat posibilitatea de a face acest lucru, dar ne-a făcut datoria de a ne realiza libertatea interioară”, iar în domeniul afirmării libertății personale religioase Francisc David s-a exprimat astfel: „În materie de credință, nu trebuie să se acționeze cu brațul autorității, ci cu adevărul Cuvântului și cu iubirea sufletului”⁹.

Toleranța religioasă în comprehensiunea teologică a momentului era libertatea alegerii propriului drum religios, fără incursiunile vieții politice, plecând de la ideea că omul s-a distanțat prin păcatul originar de Dumnezeu. Căutarea adevărului nu putea fi îngrădit. Revenirea dorită la simplitatea apostolică a bisericii, invocată de protestanți, părea un drum presărat de negarea vechilor tradiții, față de care re poziționarea confesională însemna un travaliu dureros, uneori conflictual. Voci ponderate însă existau. Erasmus din Rotterdam (1466-1536) a fost purtătorul de cuvânt al mișcării de pacificare reprezentate de umaniști creștini. Erasmus a invocat spiritul Evangheliei ca suflu al iubirii și faptul că erorile acelora, care se îndepărtau de catolicism nu pot fi înfrânte prin folosirea forței, ci doar prin convingere răbdătoare, deci prin toleranță și asigurarea libertății dialogului. În conflic-

7 Gudor Kund Botond, „A tordai vallásbéke előzményei (Torda 1568)” in, *A recepta religiók évszázadai, Erdélyi Egyháztörténeti Füzetek*, szerk. Kolumbán Vilmos József, KPTI, Kolozsvár 2019, pp. 63-78 cf. Gudor Kund Botond, „Toleranța confesională în Transilvania sec. XVI-XVII”, in *Jurnalul Libertății de Conștiință/ Journal for freedom of conscience*, Vol. 6, nr. 1, ed Iarsic, Bukarest, 2018, pp. 306-338.

8 Vezi Daniel Dumitran-Gudor Botond, „Prefață” in *Geneza și semnificațiile ideii de Toleranță Religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 2010, pp. 5-8 și Gudor Botond: „Confesional Tolerance and Intolerance in 16th and 17th Century Transilvania”. In: *One hundred years sincet he birth of Emil Turdeanu*, Román Tudományos Akadémia - Erdélyi Társadalomtudományok Kutatóközpontja, *Transylvanian Review*, XXI, 1 (2012), pp. 261-291.

9 Árpád Szabó, *Művelődés*, vol. 42, nr. 2, 1 febr. 1993, pp. 59-60.

tul care se agrava de la an la an, poziția moderată a lui Erasmus nu a putut prevala.¹⁰

Instinctul de conservare a proto-identităților confesionale a dus la o politizare excesivă a limitelor prin care natura umană coruptă putea fi definită ca factor decizional în viața confesională. Aceasta putea fi definită prin acele valori umane, care au fost fundamentate teologic: iertarea, compasiunea, răbdarea și speranța. Aceste valori surclasau teologic dimensiunea socio-politică exclusivistă a echilibrului confesional dorit atât de teologi, cât și de laici. Talerele justiției sociale erau echilibrate prin trimitere la valorile umane biblice, în deosebi Nou testamentare. Aceasta însă s-a dovedit a fi un proces îndelungat și greoi. Unii dintre actorii politici confereau pe de o parte omului religios puteri sporite pentru revenirea la vechea ordine. Valorile umane aflate în realizarea acestui deziderat nu erau considerate ca fiind absolute, ci au fost subsumate unor interese politice de moment. Pe de altă parte noutatea conferită de biblicismul evanghelic vedea în propria sa conservare identitară ca fiind validate acțiunile sale de reformulare socială și politică, chiar dacă acestea generau conflicte începând de la amenajarea spațiului liturgic, până la aclimatizarea sa politică prin noii discipoli deveniți decidenți în Principat.

Izbitoarea realitate cruntă a nopții Sfântului Bartolomeu (23-24 august 1572) din Franța, ne arată cât de ușor a fost posibilă manipularea naturii și valorilor umane coruptibile și angrenarea acestora în niște conflicte interumane-confesionale extrem de grave. Presiunea evenimentelor tragice Vest europene contra-reformatoare pun într-o lumină pozitivă legislația transilvăneană, unde valorile umane, încorsetate într-o perspectivă biblică s-au dovedit a fi liantul tranchilității sociale. Valorile umane legate de ideea libertății religioase au fost definite în contextul creării omului prin Geneză, calități pe care omul nu le-a pierdut întru totul după căderea în păcat.

În această lume anostă a conflictelor se nasc acele teorii politice, fundamentate teologic, prin care protestantismului, mai apoi catolicismul de tip jansenist¹¹ oferea soluții practice de vindecare a memoriei colective. Oroarea față de războaiele fratricide interreligioase au modelat legislația

10 Ernst-Wolfgang Böckenförde, „Tolerancia – a kereszténység szenvedéstörténete” [Toleranța - istoria suferinței creștine], în *Revista 2000*, nr. 7/11, luna iulie, an 1999, p. 16.

11 Gudor Kund Botond- Daniel Dumitran, *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 15/2, ed. Mega, Cluj, 2011, pp. 1-436.

legată de libertatea religioasă¹². Unul dintre primii pași în acest sens a fost Pacea de la Viena (13 decembrie 1606), un moment major al politice europene modelate de experiența transilvăneană premergentă, prin care Principele Ștefan Bocskai (1557-1606) va instaura ideea de libertate religioasă¹³ în contrapondere a ideii de *cuius regio, eius religio*¹⁴: „Măria sa în hotarele Ungariei nu va tulbura niciodată în religia lor ordinele și nobilimea și nu va permite aceasta nici altora. Tuturor ordinelor se permite folosirea și trăirea cu religia lor, fără lezarea religiei catolice, și așa ca toate bisericile, parohiile, și parohii romano catolicilor să rămână neatrinse și libere. Iar acele biserici, care în timpurile acestea tulburi s-au ocupat de ambele părți să revină vechilor proprietari.”¹⁵

Pacificarea Vieneză, chiar dacă nu avut o practicabilitate generală, efectele acesteia cât și ecoul internațional al pacificării a fost unul continental. Nu este de mirare faptul că textul privind libertatea religioasă din pacea din Viena, inclusiv statuia principelui Bocskai se află în grupul statuar al zidului reformei din Geneva¹⁶. Exclamația sa renumită din Dieta de la Pojon: *Libertatea credinței, a conștiinței și a legilor vechi este mai presus pentru noi ca aurul se află astăzi cioplită în piatră sub statuia sa din Geneva. Argumentarea istoriografică a calvarului protestant a devenit un lait motiv persistent, pentru care și partea romano-catolică a căutat contraargumente pertinente. Acestea din urmă nu au rămas îndelung așteptate, deoarece cu ocazia ocupării orașului Kosice (astăzi Slovacia) de armatele transilvănene, trei călugări iezuiți (István Pongrácz, Menyhért Grodeczky, Márk Kőrösi)*

12 John T. Noonan Jr., "Development in moral studies [Dezvoltarea teologiei morale]" în, *Theological Studies*, Georgetown University, Washington, nr. 54, decembrie 1993, p. 416.

13 "Nimirum quod omnes et singulos Status et ordines intra ambitum Regni Hungariae solum existentes, tam magnates, Nobiles, quam liberas civitates et oppida privilegiata immediate ad coronam spectantia: Item in confiniis quoque Regni Hungariae Milites Hungaros in sua religiones et confessione, nusquam et nunquam turbavit, nec per alios turbari aut impediiri finet. Verum omnibus praedictis statibus et ordinibus liber ipsorum religionis usus et exercitium permittetur." (apud Fredrich Adolf Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et YTransszylvania*, Utrecht, 1728, p. 335).

14 Tonhaizer Tibor, "Bocskay és a vallászabadság in Nincsen nekünk több hazánk ennél..." *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Budapest 2004. Cf. "A bécsi béke", în Benda Kálmán, *Bocskai István*, Budapest, 1993, pp. 139-182

15 Bitskey István, *Hitviták tüzeben*, Budapest, 1978, p. 202.

16 Grupul statuar datează din anul 1909. Sculptorii acestuia sunt francezii Henri Bouchard și Paul Landowski.

aflați sub protecția Habsburgilor au devenit la 7 septembrie 1619 martiri ai vechii religii¹⁷. Urmare a acestei acțiuni istoriografia barocă a identificat pe de-o parte corect, pe de altă parte hiperbolizant defecțiunea valorilor umane propovăduite atât de mult de protestantism. Mai mult decât atât calitatea de protestant a devenit sinonim al trădării și revoltei, motiv pentru care revenirea inclusiv prin forță la vechea ordine confesională a fost un act justificabil. Nu este deci de mirare faptul că procesul preoților 5 martie 1674 de la Bratislava (Pojon), a avut urmări tragice pentru viața protestanților din Europa Centrală¹⁸. Scepticismul privind valorile umane din punct de vedere a istoriografiei bisericești a fost generalizat.

Momentele tensionate și acuzele formulate referitoare la natura umană coruptă au devenit mai relaxate după eliberarea preoților sclavi de pe talerele din Napoli, de către amiralul olandez Michael de Ruyter (1607-1676)¹⁹, ceea ce a insuflat un nesperat entuziasm părții protestante. Acutizarea conflictelor confesionale din Europa în spațiului geografic Central și Est european au fost canalizate spre o reinterpretare a valorilor umane capabile de iertare, compasiune, reculegere și toleranță.

Problema inițială a libertății confesionale și a conflictelor legate de interpretarea diferită a conceptului devine în contextul revoltei antihabsburgice conduse de jansenistul Francisc Rákóczi al II-le-a, o necesitate practică a pacificării fracțiunilor religioase și politice din regiune sub stindardul lui Dumnezeu, al patriei și al libertății²⁰. Astfel sintagma *Cum Deo*

17 Henning Lajos, *A három kassai vértanú*, Budapest, 1898. Cf. Nagy Ferenc, *A kassai vértanúk*, Budapest, 1995.

18 Makkai László (ed.) *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Magyar Helikon, 1976. Cf. Kocsi Csergő Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma*, trad. Felső-Csernatori Bod Péter [note. Szilágyi Sándor], Lepzig, 1866.

19 Bitskey István, „De Ruyter admirális és a magyar irodalom (négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója)” [Amiralul de Ruyter și istoria literaturii maghiare. 400 de ani de la nașterea aceluia, care a eliberat preoții maghiari de pe galere] în *Debreceni Szemle*, an 15., nr. 1-4., 2007 / 2., pp. 167-173.

20 József Borovi, „Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai [Aspecte religioase ale viziunii lui Rákóczi asupra lumii]” 313.p. ; Sándor Ladányi, „A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban, [Ideea de toleranță religioasă în Războiul de independență Rákóczi]” p. 297.; Tamás Esze: „Rákóczi valláspolitikája [Politica religioasă a lui Rákóczi]”, p. 290; Ladányi Sándor, „A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban”, p. 313 în Benda Kálmán (ed.), *Európa és a Rákóczi-szabadságharc [Europa și Războiul de Independență al lui Rákóczi]*, ed. Akadémia, Bp., 1980. Cf., „Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljáról [Manifestul lui Rákóczi către lumea creștină privind cauzele și scopurile Războiului de Independență]”, *Magyar Helikon*, 1976. p.1.

pro Patria et Libertate devine acel liant politico-teologic, care creditează valorile umane cu conștiința geografică anghrenat în interesului comun. Principele jansenist nu s-a îndoit nicio clipă de validitatea decretelor anterioare privind libertatea religioasă a protestanților, care au fost împotriva voinței Habsburgilor și a Romei. El credea cu tărie că Dumnezeu l-a creat pe om liber și, prin urmare, cerea: „Să recunoaștem, așadar, împreună cu Biserica, libertatea omului, care, în starea naturii sale corupte, este întotdeauna înclinat spre rău cu o tendință păguboasă și naturală.” Prințul afirma următoarele despre libertatea religioasă: „Pretextele din jurul convingerilor religioase sunt cunoscute. Este un vechi obicei al inamicului, deja practicat împotriva cehilor, de ași bate joc de libertatea religioasă... Când semințele inegalității sunt semănate sub steagul religiei, țara va pieri, puterea ei fiind epuizată neobservat.”²¹ Desigur acest scop putea fi atins doar prin ajutorul lui Dumnezeu, care garanta prin valorile umane realizarea libertății creștine depline.

Cel mai de seamă strateg al libertății religioase, dar și politician influențat profund de biblicismul transilvănean contele transilvănean Nicolae Bethlen (1642-1716), spunea, „Toate religiile, confesiunile, superstițiile, sectele, gândurile, schismele, ereziiile și toate acelea care se pot denumi altfel decât acestea sunt și vor fi date de Dumnezeu și fiecare își propune ca obiectiv și țel pe Dumnezeu, îl va preamări și, ca urmare, își va găsi fericirea. Atât scopul, cât și sfârșitul este bun, dar în aceasta greșesc toți, și aceia care țin Sfânta Scriptură în mâini, numindu-i pe unii romani, augustani, helvetic, greci și pe limba noastră ungurească papistași, luterani, calvini și de religie grecească (în Transilvania îi putem enumera și pe unitarieni), când de fapt fiecare se numește creștin, fiindcă nici nu este altă religie sau credință decât cea creștină, despre care ne-a învățat Hristos, atât cât a fost în trup cât și după ce s-a înălțat la ceruri, mai apoi prin Sfântul Duh și Apostoli.”²² Prin alăturarea perceptelor despre valorile umane perene și libertate religioasă, cancelarul trădează o exegeză comună, biblică cu prințul Rákóczy a realităților mondene transilvănene de la sfârșitul secolului al 17. începutul secolului al 18.-lea. Această exegeză creștină comună este una surprinzătoare în cunoștința faptului că unul dintre dregători a fost calvin, iar celălalt

21 Tonhaizer Tibor, "II. Rákóczi Ferenc vallásosságának gyökerei [Rădăcinile religiozității lui Ferenc Rákóczi II]", în *Theologiai Szemle*, an 46., 2003/4., p. 226.

22 Bethlen Miklós, "Élete leírása magától", în *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, pp. 429-430.

romano-catolic. Această interpretare similară a fost posibilă doar prin ancorarea valorilor umane în mesajul biblic asumat.

Secolul naționalismului și iluminismului a polarizat etnic și religios societatea Europei. Valorile umane și teoriile legate de originea acestora au suferit un proces îndelung de secularizare. În opoziție cu autoritățile tradiționale, englezul John Hales (1584-1656) invoca o nouă autoritate, cea a rațiunii individuale care a fost desemnat arbitru în locul deciziilor sinodale. Afirmă că „Intelectul nostru individual, este luminat de Dumnezeu prin cuvintele Scripturii” - iar interpreții profesioniști nu mai pot sta între intelectul individual și Scriptură. „Dacă nu căutăm să ne impunem propria gândire asupra semenilor noștri, dacă nu căutăm să creăm unitate prin excomunicarea reciprocă, atunci putem fi uniți doar prin caritate.”²³ Celălalt teolog englez de seamă William Chillingworth (1602-1644), vedea libertatea religioasă ca pe o chestiune politico-filosofică când afirma: „Readuceți-i pe creștini la deplina libertate de folosire a minții lor, astfel încât inteligența lor să fie singurul interpret al Scripturii, și numai așa putem spera că, prin harul lui Dumnezeu, libertatea universală va duce la adevărul creștin și la unitatea creștinismului în iubire.”²⁴ Benjamin Whichcote (1609-1683) discipolul lui Erasmus, vedea libertatea religioasă ca parte a demnității umane: „este nedemn de a ciondăni asupra diferențelor de opinie. Putem să avem judecăți diferite și să ne păstrăm identitatea în iubirea creștină.”²⁵ „Creștinismul nu este o dogmă, ci un mod de viață”, proclama Ralph Cudworth (1617-1688), cel mai sistematic gânditor de la Cambridge. În istoria gândirii occidentale, ideea de toleranță religioasă și drepturile omului apar pentru prima dată în *Tratatul despre guvernarea civilă* (1689) al lui John Locke²⁶. Chiar dacă credința a fost motorul viziunii sale asupra societății, a reinterpretat dreptul natural, care până atunci legitima fără îngrădiri puterea laică. Aceasta o considera validă doar dacă era conformă cu standarde stabilite de Dumnezeu. Locke îi înzestrea pe indivizii cu capacitatea de a realiza un contract social cu drepturi care derivă din natura lor umană și pe care statul este responsabil să le promoveze și să le asigure.

23 Ludassy Mária, „A toleranciáról (Az angol modell, avagy az „alulról építkező” tolerancia) [Modelul englez, sau toleranța care se construiește de la bază], *Magyar Tudomány*, an 1990, nr. 7, p. 806.

24 *The Religion of Protestants a Safe Way to Salvation*, 1638.

25 Ludassy Mária: A toleranciáról, p. 806.

26 Vezi și John Locke, *Scrisoare despre toleranța religioasă*, ed. Academia, Bp., 1982.

Guvernul este legitim dacă nu încalcă drepturile naturale ale cetățenilor săi în exercitarea drepturilor lor²⁷. Locke este acela care introduce ideea creștinismului rezonabil *Reasonableness of Christianity*²⁸. În contextul culturii franceze, viziunea lui Voltaire, sau a lui Rousseau valorile umane sunt prin naștere nepătate și egal deținute. Nu păcatul original, ci educația și rațiunea omului se consideră a fi cea care moderează raportarea la libertățile religioase ale individului. Războaiele religioase și prigonirea celor de altă credință s-a considerat a fi cel mai grav defect al valorilor umane²⁹. Astfel moralitatea creștină și implicit Biserica devine una desuetă, demodată și criticabilă. Se poate observa o secularizare progresivă a termenelor legate de valorile umane, dintre care cea mai de preț devine rațiunea. Ieșind din sfera omului religios societatea invoca o primordialitatea rațiunii în contextul valorilor umane, calitate dobândită de om prin naștere și dezvoltată prin educație. Libertatea omului, raționalismul a provocat o sistare progresivă a relației juridice dintre stat și biserică. Laicizarea statului a produs o revenire spectaculoasă asupra comprehensiunii generale vis a vis de valorile umane, prin integrarea raționalismului și pragmatismului religios în Europa Centrală. Edictului de Toleranță din 1781 al împăratului Habsburgic Iosif al II-le-a (1741-1790) a promovat o interpretare rațională a valorilor umane și libertățile izvorâte din acestea, dar subsumând această interpretare totuși Rațiunii Eterne³⁰. Chiar dacă secularizarea a provocat daune considerabile Bisericii în sine, sfârșitul epocii conflictelor religioase sângeroase s-a transformat în confruntarea dintre perspectiva laică și cea confesională în ceea ce privește libertatea religioasă. Gândirea teologică iluministă a încărcat cu valențe etice și practice gândirea despre valorile umane. Aceste valori puteau fi folositoare în măsura în care se puteau angrena în realizarea unui *bun comun*. Accentele irenicismului, a păcii, a toleranței tacite și libertății confesionale din secolul al 18-lea au construit o punte stabilă între

27 Jenő Böszörményi, *Political Science Review*, Vol. 9, 2000 / nr. 3-4, p. 124.

28 Ludassy Mária: A toleranciáról, p. 808.

29 Teodor Schott, *Die Aufhebung des Edikts von Nantes im Oktober 1685 (Revocarea Edictului de la Nantes în octombrie 1685)*, Halle, 1885.

30 Bucsay Mihály, "A Türelmi Rendelet [Ordinul toleranței] în *Theologiai Szemle*, 1980 (an 23., 1980 /6), pp. 325-330 Cf. Barton, Peter F., Umetrittener „Reformkatholicismus”. Modellfall Josephinismus [Controversatul „catholicism reformatör”. Un caz model de iosefinism] în *Brücke zwischen Kirchen und Kulturen. Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte [Punte între biserici și culturi. Studii și texte de istorie bisericească]*, Seria 2, Vol. 1, Viena-Colonia-Graz, 1978, pp. 24-41.

valorile umane invocate, raționalismul epocii și Rațiunea Supremă. Omul religios din Europa centrală a fost unul rațional, dar eminentamente stăruitor în credință, pietate și cultură. Iubitor al libertății religioase, a fost obligat să-și apere credința față de impietatea și ateismul vremii.

Liberalismul sec. 19. vorbea despre libertate umană în general, revoluția franceză (1789) secularizând termenul îndeobște teologic cu două secole mai înainte. *Fraternitatea, egalitatea și libertatea* au devenit atribute esențiale legate de definiția drepturilor omului. Continentul American a devenit purtătoare de stindard din acest punct de vedere. Când *Declarația de Independență* americană și zorii Revoluției Franceze au proclamat libertatea religioasă și libertatea de conștiință, Roma a condamnat la scurt timp după aceea acest principiu generos. Aceasta nu a făcut-o în mod direct, pentru că în America protestantă acest principiu totuși a favorizat extinderea inclusiv a religiei romane, și anume indirect în scurta declarație: *Quod aliquantam* din 10 martie 1791. Curia acuza Adunarea Națională că a declarat principiul libertății religioase (26 august 1789) „pentru a aboli religia catolică (romană) și, odată cu ea, supunerea datorată regilor [...] ca un corolar al egalității și libertății naturale a oamenilor. Se poate gândi la ceva mai lipsit de sens (quid insanius excogitari potest) decât să proclamăm o asemenea libertate și egalitate pentru toți, în timp ce rațiunii nu i se acordă nicio importanță.”³¹ Experiența americană a libertății religioase s-a produs în contrapondere a persecuției religioase, deoarece ea a fost cea care a experimentat modul în care poate funcționa o națiune care nu se angajează față de nicio religie națională și permite libertatea de cult. Experimentului american nu a fost însă lipsit de persecuția unor culte sau acelor care nu se supunea îndatoririlor cetățenești³². Ideea libertății religioase a fost transmisă către Europa de către americanii Tocqueville, Lamennais și Lacordaire, iar în teologie discipolul ideii de libertate confesională a fost John Courtney Murray³³. Această libertate conferită de constituționalismul american în

31 Dr. László Márton Pákozdy, "A vallásszabadság, az Egyházak Világtanácsa és Róma [Libertatea religioasă, Consiliul Mondial al Bisericii și Roma]" în *Theologiai Szemle*, 1960 / nr. 7-8., p. 220.

32 John T. Noonan Jr., „Dezvoltarea teologiei morale”, în *Theological Studies* (Georgetown University, Washington, DC 2005/7, vol. 54, nr. 4, decembrie, 1993, p. 416.

33 L. Alexis de Tocqueville, *Democrația în America*, ed. de Henry Reeve- Francis Bowen, New York, Alfred A. Knopf, 1945, pp. 308-309; John Courtney Murray: „Governmental Repression of Heresy”, *Proceedings of the Catholic Society of America*, 3rd, Washington, Catholic Theological Society, 1948, p. 161.

general a fost văzută tragică de omul religios. Ca efect al schimbărilor din legislația americană în Anglia, emanciparea catolicilor a avut loc în 1829, în timp ce în codul de drept prusac, *Allgemeines Landrecht*, introdus în 1794, se găsesc următoarele fraze remarcabile: „Învățăturile despre Dumnezeu și lucrurile divine, credința și cultul intern al locuitorilor statului nu pot face obiectul unor legi coercitive. Tuturor locuitorilor statului trebuie să li se permită libertatea deplină de religie și de conștiință. Nimeni nu va fi hărțuit, interogat, ridiculizat sau persecutat din cauza convingerilor sale religioase.”³⁴ Parlamentul ungar din 1848 a legiferat și a declarat libertatea religioasă, schimbând relația conflictuală dintre confesiuni în sensul cooperării și toleranței³⁵.

Libertatea religioasă a preocupat intensiv lumea creștină³⁶. Romano-catolicii s-au preocupat de definirea termenului la Conciliul Vatican II. Libertatea religioasă a fost definită pe baza rațiunii naturale a omului: Conciliul nu a introdus o nouă doctrină. Dimpotrivă, a afirmat o experiență umană generală, și anume că: „fiecare om (...), fiind o persoană - adică posedând rațiune și voință liberă și, prin urmare, responsabilitate personală - este împins de propria sa natură (...) să caute adevărul (*Dignitatis humanae*, 2)”³⁷. Aceasta este rădăcina libertății religioase.”³⁸ Textul sinodal mult dezbătut³⁹ a apărut ca ultimă decizie a procesului

34 Böckenförde, Ernst-Wolfgang, „Tolerancia – a kereszténység szenvedéstörténete” [Toleranța - istoria suferinței creștine], în *Revista* 2000, nr. 7/11, luna iulie, an 1999, p. 16.

35 Árpád Szabó, *Művelődés*, 1993, Volumul 42, Numărul 2, p. 60.

36 E. W. Böckenförde, „Religionsfreiheit. Die Kirche in der modernen Welt (Libertatea religioasă: Biserica în lumea modernă” în *Schriften zu Staat, Gesellschaft, Kirche*, vol. 3., Freiburg, 1990, pp. 41-43.

37 *Dignitatis Humana*, „Declarație asupra libertății religioase: Despre dreptul persoanelor și al comunităților la libertate socială și civilă în materie religioasă” (DH, 1965) (trad. István Seregély) în István Diós (ed.), *Documente ale Conciliului Vatican II (1962-1965)*, Budapesta, 2007, pp. 493-506. vezi și Littell Franklin Howard, „A Response to the Decree on Religious Freedom” în Abbott-Walter Michael (ed.), *The Documents of the Second Vatican Council (1962-1965)*, New York, 1966, pp. 697- 700.

38 Dominique Mamberti, „Gát a relativizmusnak és a vallási fundamentalizmusnak Kereszténység és szabadság egy tőről fakad [Bariera împotriva relativismului și fundamentalismului religios Creștinismul și libertatea sunt unul și același lucru]”, traducere de Lilla Krisztina Kristóffy din gândurile cardinalului Mamberti în *L'Osservatore Romano*, an. II., nr. 1., 5 ian. 2014., 1-4. A apărut și în anexele *Új ember (Omul Nou)*, 5 ian. 2014 (Volumul 69, Nr. 52/3409 - Volumul 71, Nr. 1/3462).

39 „Declarația privind libertatea religioasă a fost ultimul document votat de Sinod la 7 decembrie 1965. A fost dezbătut mult timp în sala sinodală; aproape niciun alt proiect

sinodal⁴⁰, care a necesitat reevaluare, reformulare și acceptare generală: „Obiectul și temeiul libertății religioase: Conciliul Vaticanului declară că persoana umană are dreptul la libertate religioasă. Această libertate religioasă constă în faptul că fiecare persoană trebuie să fie liberă de constrângerile indivizilor, ale grupurilor sociale și ale oricărei autorități umane, astfel încât, în sfera religioasă, nimeni nu poate fi obligat să acționeze împotriva conștiinței sale sau să fie împiedicat să acționeze conform ceea ce îi dictează conștiința, fie ca persoană privată, fie în comunitate, singur sau în asociere cu alții, în limitele corespunzătoare. Sinodul declară, de asemenea, că dreptul la libertatea religioasă se bazează de fapt pe demnitatea persoanei umane, care poate fi recunoscută atât din cuvântul revelat al lui Dumnezeu, cât și prin rațiunea naturală. Acest drept al persoanei umane la libertatea religioasă trebuie să fie recunoscut ca deținerea unui drept de cetățenie. Toate ființele umane sunt persoane, adică au rațiune și liber arbitru, ceea ce le conferă responsabilitate personală. În virtutea acestei demnități, ei sunt conduși de propria lor natură și au, de asemenea, obligația morală de a căuta adevărul, mai ales cel care se referă la religie.”⁴¹ Reacția lumii protestante aproba documentul prin chemare la dialog și conlucrare⁴².

Omul în teologia lui protestantă clasică este deodată drept și păcătos. *Simul Iustus et peccator*⁴³. Libertatea sa tragică se confundă cu liberta-

nu a fost discutat, respins, revizuit, completat și reformulat parțial de atâtea ori înainte de a fi adoptat cu o largă majoritate. A fost o cale care, timp de secole, a ignorat dreptul unui număr imens de oameni la libertate religioasă, recunoscut acum ca fiind înrădăcinat în natura umană și în demnitatea umană; o cale care a trecut prin violență și opresiune legitimată de Biserică și, mai târziu, de Biserici; o cale care a împins vânturi și apoi a provocat adesea furtuni, care au adus suferințe imense oamenilor.” vezi Böckenförde, Ernst-Wolfgang, „Tolerancia – a kereszténység szenvedéstörténete” [Toleranța - istoria suferinței creștine], în *Revista* 2000, nr. 7/11, luna iulie, an 1999, p. 14.

40 Murray John Courtney, „Religious Freedom”, în Abbott Walter M. (ed.), *The Documents of the Second Vatican Council*, 1966, pp. 672-674.

41 „Conciliul Vatican II și libertatea religioasă Declarația privind libertatea religioasă, în *Catholic Review* 18 (1966, Roma), Nr.2, p. 176. cf. Seregély István, „Nyilatkozat a vallás-szabadságról, Dignitatis Humanae” în Cserháti József - Fábíán Árpád (ed.), *A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai*, Budapest, 1975, pp. 367-372.

42 Consiliul Ecumenic Al Bisericilor despre Decretul Sinodului Vatican II despre libertatea religioasă, Consiliul Mondial al Bisericilor (WCC), *Common Witness and Proselytism: A Study Document* (CWP, 1970). *The Ecumenical Review* (ER) 1971/19-20. cf. Moltmann Jürgen, „Theology in Interfaith Dialogue”, în Moltmann Jürgen, *Experiences in Theology: Ways and Forms of Christian Theology*, Londra, 2000, pp. 21-22.

43 Robert Kress, *Simul iustus et peccator: Ecclesiological and ecumenical perspectives*, Horizons, Volume 11, Issue 2, University of Illinois Fall 1984, pp. 255 – 275.

tea dată de Revelație, și cea dată de legislația vremii. Începând cu al doilea război mondial vremea trăirii tragice a libertății confesionale a fost o constantă pentru toți aceia, care se împotriveau regimurilor totalitate. Martiriul creștinilor și evreilor din secolul al 20.-lea ne arată cât de profundă este problema libertății confesionale. Valorile umane ale sacrificiului, iubirii aproapei, ale credinței sunt extrem de vizibile fiind supuse unei presiuni politice inimaginabile până atunci.

Finele secolului al 20.-lea totuși sugera că dintre valorile umane, iertarea aproapei este cea care aduce libertate și bună conviețuire între creștini. Papa Ioan Paul al II-lea a vizitat în 1991 monumentul preoților protestanți din Debrețin duși pe galere după 5 mai 1674⁴⁴, reculegându-se și exprimându-și părerea de rău pentru cele întâmplate cu patru secole în urmă⁴⁵. Asumarea trecutului tragic, reevaluarea valorilor umane perene și iertarea sunt acele calități, care duc spre o conciliere a diversității și spre libertate⁴⁶. Benedict al 16-lea vorbea astfel despre libertatea religioasă: „consolidează coexistența, alimentează speranța într-o lume mai bună, creează condițiile necesare pentru pace și dezvoltare armonioasă și stabilește o bază solidă pentru garantarea drepturilor generațiilor viitoare ... dreptul la libertate religioasă exprimă unitatea persoanei umane în ambele dimensiuni, individuală și comunitară, care este atât cetățean, cât și credincios”⁴⁷. În consecință, exercitarea corectă a libertății religioase nu poate ignora interacțiunea dintre rațiune și credință, care asigură corespondența dintre rolul corectiv al religiei asupra rațiunii și rolul purificator și ordonator al rațiunii în cadrul religiei. Valorile umane sunt legate de conștiința umană și de cunoașterea diferenței dintre bine și rău. Conștiința morală este inseparabilă

44 Makkai László (ed.), *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Magyar Helikon, 1976.

45 II. János Pál pápa, "II. János Pál pápa beszéde a debreceni Nagytemplomban" in *Reformátusok Lapja*, 1991 (35. évfolyam 35. szám, *Theologiai Szemle*, 1991 (34. új évfolyam, 5. szám), p. 258. cf. *Katolikus Szemle* 42. (1990, Roma) nr. 4., p. 372.

46 O inițiativă extraordinară lansată de Papa Ioan Paul al II-lea în pragul celui de-al treilea mileniu pentru a pregăti Biserica să-și mărturisească păcatele și să-și ceară scuze pentru că în trecut a încălcat atât de des dreptul la libertate religioasă și a persecutat disidenții vezi analiza magazinului 2000, 1999 (Vol. 11) iulie, Ernst-Wolfgang Böckenförde, "Toleranța - istoria suferinței creștine", p. 16.

47 "Predica din Plaza de la Revolución, Havana", 28 martie 2012 și Benedict al XVI-lea: "Întâlnire cu șefii de stat britanici", Westminster Hall, Londra, 17 septembrie 2010 cf. Dominique Mamberti în *L'Osservatore Romano* - an II., nr. 1, ianuarie 2014. pp. 4-5.

de viziunea asupra lumii în care trăim. Statul are datoria de a asigura bunul public cât mai bine posibil, asupra căreia avem viziuni diferite. Societatea, nu poate fi separată de cultură, ideologie și religie. Libertatea de conștiință și libertatea religioasă sunt cerințe fundamentale pentru statele de astăzi, aceasta neînsemnând uniformitate confesională. Libertatea de conștiință și libertatea religioasă nu se bazează pe ideea că religiile sunt doar credințe subiective și nu includ nicio realitate obiectivă, ci dimpotrivă.⁴⁸

Ideea de libertate în relație cu valorile umane s-a dezvoltat în decursul spiralei timpului istoric. Plecând de la definiția că libertatea religioasă este dată de Cuvânt, secolul al 18.-lea introduce termenul laic în definiția libertății, ca de exemplu patria. Secularizarea termenului în timpul revoluției franceze pune în umbră esența teologică a libertății. Constituționalismul modern european în Europa de Est încă mai este preocupat de libertatea religioasă, pe când constituțiile generale ale Uniunii, fac abstracție de libertatea religioasă, considerându-le firești. Drumul conceptului libertății confesionale de la determinarea lor teologică a fost unul laicizant, chiar dacă bisericile creștine s-au ocupat intens de problemele conviețuirii interconfesionale, respectiv de relația dintre stat și biserică. Biserica unitariană din Transilvania, prin regretatul profesor Erdő a concluzionat următoarele: „Drepturile fundamentale ale omului sunt înrădăcinate în religie și sunt văzute de creștini ca daruri de la Dumnezeu, parte a naturii omului. Acestea nu pot fi restricționate și nimeni nu are dreptul să le ia altora. Încălcarea lor nu poate fi justificată de niciun concept religios, etnic, politic sau ideologic. Fiecare este liber să își practice religia așa cum îi dictează conștiința. Nimeni nu va fi prigonit pentru credința lui.”⁴⁹ Acuza potrivit căreia biserica este incapabilă de generarea libertății creștine este contrazisă de Robert Traer: „Liderii religioși au fost printre primii care au ajutat ONU să redacteze Declarația Drepturilor Omului; liderii creștini și evrei au sprijinit deopotrivă activitatea comitetului de redactare. Consiliul Mondial al Bisericilor a înființat un grup de conducere în cadrul bisericilor protestante, iar după cel de-al doilea Conciliu de la Vatican, Biserica Romano-Catolică s-a implicat și a jucat un rol important în lupta pentru drepturile omului în Asia, Africa și America Latină. Participanții evrei la

48 Erdő Péter, *Egyház, kultúra, társadalom. Beszéddek, interjúk, írások [Biserică, cultură, societate. Discursuri, interviuri, scrieri]*, Budapest, 2011, p. 676.

49 Dr. János Erdő, "Vallás és emberi jogok, [Religia și drepturile omului]", în *Keresztény Magvető*, 1994/3. Cluj/Napoca, p. 179.

mișcarea pentru drepturile omului sunt mult mai numeroși decât s-ar putea aștepta, având în vedere numărul lor relativ mic. Și, mai recent, personalități musulmane proeminente au declarat că religia islamică sprijină drepturile fundamentale ale omului. Punctul de vedere predominant în cadrul tradiției teiste este că drepturile omului sunt un dar de la Dumnezeu. Bărbații și femeile sunt creați după chipul lui Dumnezeu și, ca atare, au aceste drepturi, care decurg din perfecțiunea lui Dumnezeu. Ideea că drepturile fac parte din relațiile umane este comună tuturor religiilor, chiar dacă accentul pus pe drepturile omului este destul de diferit. Din punct de vedere religios, un individ are drepturi în relația sa cu ceilalți în contextul relațiilor și îndatoririlor reciproce. Aceste îndatoriri și drepturi fac parte din structura comunității. Factorii de bază în formarea comunităților sunt învățătura religioasă, disciplina comună și, în cele din urmă, Dumnezeu. Astfel, drepturile sunt elementele constitutive ale comunităților.⁵⁰ Se știe deci că definiția libertății religioase din Declarația Universală a Drepturilor Omului (1948) a fost influențată în mod semnificativ de opiniile, școlile și mișcările teologice creștine contemporane⁵¹. Din perspectivă laică problematizarea libertății religioase Europa post modernă invocă o cazuistică particulară. Analiza cazurilor individuale sunt contrapuse discuțiilor privind libertățile religioase fundamentale. Din punct de vedere creștin dreptatea – în contextul faptului că suntem purtătorii *imago Dei* (imaginii lui Dumnezeu)- poate fi surprinsă și în natura umană, contrar păcatului ereditar. Viziunea creștină nu este dominată de frică, ci de bucuria unui adevăr eliberator (cf. Ioan 8,32), iar adevărul nu este unul absolut, ci deținem posibilitatea cunoașterii raționale în contextul umanismului⁵². Demnitatea persoanei umane se naște din relația echilibrată dintre adevăr și libertate. Dezechilibrul societății post moderne a provocat criză, conflict și nevoia de reformulare însuși a naturii și istoriei umane așa cum Fukuyama și Ignatieff sugerează⁵³. Echilibrul din punct de vedere creștin constă în depășirea

50 Robert Traer, "Hit az emberi jogokban; kihívásunk az 1990-es években" [Credința în drepturile omului; provocarea din anii 1990], *Keresztény Magvető* – nr. 1994/4, p. 209.

51 Nagypál Szabolcs, *Párbeszédtkör...*, p. 70.

52 Ideile despre cunoașterea rațională a omului creștin au fost enunțate de papa Francisc în *Scrisoarea sa adresată către necredincioși*, 2013 vezi în Dominique Mamberti în *L'Osservatore Romano...*, p. 4.

53 Ignatieff, Michael, *Human Rights: The Midlife Crisis*, The New York Review, 20 mai 1999 și Francis Fukuyama, *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York, 1999.

prejudecăților religioase și a intoleranței, în special prin scoaterea la lumină și clarificarea neînțelegerilor. Conștientizarea și acceptarea diversității religioase (pluralism), împreună cu valorile toleranței religioase și a libertății religioase universale, sunt valori umane fundamentale care pot fi atinse prin depășirea, prejudecăților îndeosebi religioase și a intoleranței⁵⁴. Europa de Est cere o atenție deosebită privind respectarea libertăților religioase⁵⁵ și implicit aprofundarea dialogului⁵⁶ într-o lume a diversității dar și a confruntărilor confesionale și etnice⁵⁷. Libertatea religioasă înseamnă golire de prejudecăți⁵⁸, disponibilitate pentru conciliere⁵⁹, acceptarea diversității⁶⁰,

54 Nagypál Szabolcs, *Párbeszédükör...*, p. 69.

55 Geyer, Alan, „Pluralism and Religious Freedom,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: vol. 15, iss. 6, art. 2., Washington, Wesley Theological Seminary, 1995 în <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol15/iss6/2/> [pagină accesată în 02.10.2022]

56 Moltmann Jürgen, „Theology in Interfaith Dialogue”, în Moltmann Jürgen, *Experiences in Theology: Ways and Forms of Christian Theology*, Londra, 2000, pp. 21-22.; *Dialogue and Proclamation: Reflection and Orientations on Interreligious Dialogue and the Proclamation of the Gospel of Jesus Christ* [Dialog și proclamație: Reflecție și orientări privind dialogul interreligios și proclamarea Evangheliei lui Isus Cristos], Roma, 1991, pp. 10-11 în https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_19051991_dialogue-and-proclamatio_en.html [pagină accesată în 02.10.2022]

57 Földesi Tamás, The Main Problems of Religious Freedom in (Central and) Eastern Europe: Past and Present. Religion in Eastern Europe [Principalele probleme ale libertății religioase în Europa (Centrală și de Est): trecut și prezent. Religia în Europa de Est], 1995, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, vol. 15, iss. 1, art 3., pp 7-8 în <https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1862&context=ree> [pagină accesată în 02.10.2022] Cf. Földesi, Tamas „Thoughts About the Freedom of Conscience and Religion,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, vol. 9, iss. 5, art. 2. Washington, 1989.

58 Jean - Claude Basset, „Decalog of dialogue [Decalogul dialogului]”, *Current dialog* [Dialog curent], Word Council Of Churches, Geneva, december, 1992/23, pp. 35-39, Tracy David, *Dialogue with the Other* [Dialog cu celălalt], Louvain, 1990; Nagypál Szabolcs, „The Ministry of Kenotic Reconciliation: Dialogue as a Method in the Ecumenical Movement” în Losonczy Péter – Xeravits Géza (ed.), *Reflecting Diversity: Historical and Thematic Perspectives in the Jewish and Christian Tradition*. [Reflecționând diversitatea: Perspective istorice și tematice în tradiția iudaică și creștină], Wien - Berlin, 2007, pp. 209-226.

59 Ariarajah S. Wesley, „Dialogue or Mission: Can the Tension be Resolved? [Dialog sau misiune: poate fi rezolvată tensiunea?]” în Ariarajah S. Wesley, *Not without my Neighbour: Issues in Interfaith Relations* [Nu fără vecinul meu: Probleme în relațiile interconfesionale], Geneva, 1999, pp. 102-103.

60 Ioan Săuca, „One Gospel- Diverse Expressions”, *International Review of Mission* (IRM), vol. 87, no. 337, Geneva, 1996/2, pp. 255 - 256., Losonczy Péter – Xeravits Géza (ed.), *Reflecting Diversity...*, pp. 209-226.

mărturie comună⁶¹, rugăciune⁶² și implicit misiune fără prozelitism⁶³. Problema juridică care este des invocată în contextul dezbaterii libertății religioase este faptul că astăzi nu există o definiție exactă a religiei din instrumentele juridice ale Consiliului Europei și ale Uniunii Europene, iar majoritatea autorilor nu văd necesitatea sau oportunitatea unui concept universal de religie⁶⁴. Cu toate acestea Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului⁶⁵ prevede următoarele: „Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerile și libertatea de a-și manifesta religia

61 Thomas Stransky, „Common Witness: A Study Document of the Joint Working Group of the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (WCC). The Secretariat for Promoting Christian Unity (SPCU) - Information Service (IS) [Mărturie comună: Un document de studiu al Grupului mixt de lucru al Bisericii Romano-Catolice și al Consiliului Mondial al Bisericilor (CMB) Secretariatul pentru Promovarea Unității Creștinilor (SPCU) - Serviciul de Presă (IS)] 1980/3-4, pp. 142-162., pp. 197-200 în Nicolas Lossky, José Míguez Bonino, John S. Pobee, Geoffrey Wainwright, Tom F. Stransky (ed.), *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneve, 1991.

62 Ariarajah S. Wesley, „Can we Pray together? Interreligious Prayer: A Protestant Perspective” în *Pro Dialogo*, Pontifical Council, Vatican, 1998/2, pp. 262-263.

63 Nagypál Szabolcs, „Proselytism and Religious Freedom” în Nagypál Szabolcs - Rebecca Blocksome (eds), *Communicating Vocation*, Praha - Budapesta, 2010, p. 186-203. în <http://www.koed.hu/vocation/szabin.pdf>. [accesare site 2 oct. 2022], Christian Witness, „Proselytism and Religious Liberty in the Setting of the World Council of Churches: A Provisional Report Submitted to the Member Churches for their Consideration”, *The Ecumenical Review* (ER) 1956/4, pp. 48-56.; vezi și <https://www.oikoumene.org/resources/documents/towards-common-witness> [accesare site 2 oct. 2022].

64 Dorota A. Gozdecka, „Towards a Legal Definition of Religion in Europe. Religious Problems in Contemporary Europe” în Lehoczky László - Kalmár László (ed.): *6th International Conference of PhD Students, University of Miskolc, 12—18 August 2007*, Miskolc, 2007, p. 105.

65 Max Stackhouse, „Religion and human rights. A Theological Apologetic [Religia și drepturile omului: o apologie teologică]”, în John Witte and Johan van der Vyver, (ed.), *Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives*, The Hague, Boston, London, Martinus Nijhoff Publishers, 1996, p. 485.

492 Charles Villa-Vicencio, „The cristianity and the human right [Creștinismul și drepturile omului]” în, *Journal of Law and Religion*, 1999 - 2000, vol. 14, No. 2, Cambridge University Press, pp. 579- 600 vezi: <https://www.jstor.org/stable/3556581> [accesare site 2 oct. 2022]; Chaïbi Moncef, „State and Church Relationships under the European Convention on Human Rights: A Value Framework for State Action”, *Religions*, sept. 2022, vol. 13, iss. 9 vezi <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/9/797> [accesare site 2 oct. 2022].

sau convingerile, individual sau colectiv, în public sau în particular, prin cult, învățământ și ceremonii.”⁶⁶ Societatea non-religioasă consideră bisericile incapabile de generare a libertății religioase⁶⁷. În accepțiunea lui Wood relația istorică dintre creștinism și drepturile omului este una ambiguă, deoarece susține că în istorie Biserica creștină a promovat în mod activ intoleranța religioasă și i-a persecutat pe cei care nu i-au acceptat valorile morale și obiceiurile. Multe dintre aceste valori și practici sunt astăzi respinse ca fiind contrare unei culturi a drepturilor omului și decenței morale, susține autorul. James Woods, susține că „religia și libertatea nu au fost aliați naturali”⁶⁸.

Cea de-a cincea adunare a Consiliului Mondial al Bisericilor (CMB) din 1975, de exemplu, a declarat în mod explicit: „Acest drept nu ar trebui niciodată să fie considerat ca aparținând exclusiv bisericii.”⁶⁹ Însă libertatea religioasă este un drept fundamental al omului. Acest drept este necesar pentru ca întreaga responsabilitate a credinței creștine să poată fi asumată. Drepturile la libertatea religioasă există pentru a sluji comunitatea religioasă în conformitate cu poruncile Evangheliei.

Din punct de vedere confesional putem defini diferite perspective, pe tema libertății confesionale și dreptului uman. Perspectiva teologică ortodoxă răsăriteană, înțelegând că se află într-o continuitate neîntreruptă cu biserica primară, ocolește legislația seculară a drepturilor omului. Ca atare, ea plasează drepturile omului doar în Dumnezeu ca sursă a binelui moral, recunoscând adevărata natură și demnitate a omenirii ca fiind revelate în Sfânta Treime. În comuniune cu Dumnezeu Sfintei Treimi, fiecare persoană ajunge să înțeleagă adevărata sa umanitate. În relația sa cu ceilalți, este

66 Kendeffy Gábor - Kopeczky Rita (ed.), *Vallásfogalmak sokfélesége - A Károli Gáspár Református Egyetem Szabadbölcészeti Tanszékének és a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékének közös szervezésében megrendezett konferencia [Conferință organizată în comun de Departamentul de Arte Liberale al Universității Reformate Károli Gáspár și Departamentul de Studii Religioase al Universității din Szeged]* - 2011. november 11-13, p. 195.

67 Amélie Barras. "Transnational Understandings of Secularisms and Their Impact on the Right to Religious Freedom—Exploring Religious Symbols Cases at the UN and ECHR" in *Journal of Human Rights* nr. 11, 2012, pp. 263–279. vezi platforma online <https://www.tandfonline.com/journals/cjhr20> [pagină accesată în 02.10.2022]

68 James Wood, Editorial: religion and the religious liberty [Religia și libertatea religioasă], *Journal of the Church and State*, vol. 33, nr. 2, 1991, p. 579 vezi <https://www.jstor.org/stable/23917304> [pagină accesată în 02.10.2022]

69 A se vedea M. Paton, (ed), "Breaking Barriers", *WCC Report on the Nairobi Assembly*, Nairobi 1975, p. 134.

recunoscută demnitatea omului care este creat după chipul lui Dumnezeu. Pentru Ortodoxie, acest Dumnezeu este în mod preeminent Dumnezeul Sfintei Treimi⁷⁰. Percepția reformată ni se dezvăluie într-un document de studiu scris pentru Alianța Mondială a Bisericilor Reformate (AMBR), de Jürgen Moltmann. Acesta oferă un punct nou de plecare pentru gândirea reformată privind drepturile omului, care eclipsează orice sugestie de umanism antiteist care a continuat să afecteze o parte a gândirii protestante de sorginte europeană cu privire la drepturile omului. În acest fel, el descoperă o legătură între drepturile omului cu antropologia hristocentrică. Ideea că "Hristos este întotdeauna în mijlocul nostru" o vedea exprimată și în gândirea catolică Sinodului Vatican II dar și în gândirea ortodoxă răsăriteană. Moltmann susține că sarcina teologică nu este doar de a afirma un ideal abstract al anumitor drepturi umane date de Dumnezeu, care se cuvin tuturor oamenilor, ci de a-l vedea practic pe Hristos în mijlocul comunităților⁷¹. "Cea mai profundă libertate este întemeiată pe Hristos" afirma A van de Beek, unul dintre cei mai de seamă teologi din reformați din Olanda ai secolului 20 și 21⁷². Perspectiva luteranilor asupra drepturilor și libertăților umane transpare din Studiul Federației Luterane Mondiale (LWF). Studiul ilustrează etica socială luterană într-o formă modernă. Acesta subliniază faptul că Evanghelia nu poate fi redusă la concepte legate de drepturile omului (care țin de viața lumească). Concepte precum „paralele structurale” și „analogie” sunt folosite pentru a descrie legătura și diferența dintre „dreptatea care se aplică în Împărăția lui Dumnezeu și cea din legea lumească”. În această distincție, este subliniată sarcina esențială a Evangheliei⁷³.

70 WCC, 1-3 *Drepturile omului și responsabilitatea creștină* (1975), p. 593 cf. Stanley S. Harakas, "Human Rights: An Eastern Orthodox Perspective," *Journal of Ecumenical Studies*, nr. 19., vara, 1982, pp. 13-24.

71 Jürgen Moltmann, "A Theological Basis for Human Rights and of the Liberation of Human Being", în Allen Miller, (ed.) *A Christian Declaration on Human Rights*, Eerdmans, 1977, p. 594.

72 "Our deepest freedom is founded in Christ" în A. van de Beek, "A life in freedom", în *Freedom, Studies in Reformed Theology* 1, red. A. van Egmond, D. van Keulen, ed. Callenbach, Baarn, 1996, p. 11. Concluzia sa se întemeiază pe Galateni 5,1 Cf. J. Weiß, *Die christliche Freiheit nach der Verkündigung des Apostol Paulus*, Göttingen, 1902.

73 Federația Luterană Mondială, *Perspective teologice asupra drepturilor omului* (Lutheran World Federation, *Theological Perspectives on Human Rights* (Lutheran World Federation, 1977). A se vedea, de asemenea, Jorgen Lissner - Aren Sovik, (ed.), *A Lutheran Reader on Human Rights* (Lutheran World Federation).

În final putem conchide că pentru creștinism viziunea hristocentrică este cea care dă esență valorilor umane și creștine deopotrivă. Libertatea religioasă se naște în speranță. Transilvania secolului 16. a sugerat un model biblic al echilibrului confesional regional. Astăzi perspectiva globală asupra subiectului dorește realizarea unui status quo mondial al echilibrului, dar cu doi actori: unul laic și unul religios. Pentru creștinismul sec. 21, libertatea religioasă poate fi definită asemenea predecesorilor: *Spes unica Evangelium Christi est*. În acest sens experiența transilvăneană poate fi un model care poate fi implementat și prin care desigur Europa de Est a influențat evoluția globală a dezbaterii privind libertatea religioasă.

Bibliografie:

- Barton, Peter F., Umetrittener „Reformkatholicismus”. Modellfall Josephinismus [Controversatul „catholicism reformator”. Un caz model de iosefinism] în *Brücke zwischen Kirchen und Kulturen. Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte* [Punte între biserici și culturi. Studii și texte de istorie bisericească], Seria 2, Vol. 1, Viena-Colonia-Graz, 1978.
- Basset, Jean - Claude, "Decalog of dialogue [Decalogul dialogului]", *Current dialog [Dialog curent]*, Word Council Of Churches, Geneva, december, 1992/23.
- Beek, A. van de, "A life in freedom", in *Freedom, Studies in Reformed Theology* 1, red. A. van Egmond, D. van Keulen, ed. Callenbach, Baarn, 1996.
- Benda, Kálmán (ed.), *Európa és a Rákóczi-szabadságharc* [Europa și Războiul de Independență al lui Rákóczi], ed. Akadémia, Bp., 1980.
- Bethlen, Miklós, "Élete leírása magától", în *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980.
- Benda, Kálmán, *Bocskai István*, Budapest, 1993.
- Bitskey, István, „De Ruyter admirális és a magyar irodalom (négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója)” [Amiralul de Ruyter și istoria literaturii maghiare (400 de ani de la nașterea aceluia, care a eliberat preoții maghiari de pe galere] în *Debreceni Szemle*, an 15., nr. 1-4., 2007 / 2.
- Bitskey István, *Hitviták tüzében*, Budapest, 1978.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, „Tolerancia – a kereszténység szenvedéstörténete” [Toleranța - istoria suferinței creștine], în *Revista* 2000, nr. 7/11, luna iulie, an 1999.

- Böckenförde, E. W., "Religionsfreiheit. Die Kirche in der modernen Welt (Libertatea religioasă: Biserica în lumea modernă" în *Schriften zu Staat, Gesellschaft, Kirche*, Bd. 3., Freiburg 1990.
- Brendan, Leahy, „The Meaning of Religious Freedom” (Semnificația libertății religioase), *An Irish Quarterly Review*, vol. 103, nr. 411, 2014.
- Bucsay, Mihály, "A Türelmi Rendelet [Ordinul toleranței] în *Theologiai Szemle*, 1980.
- Böszörményi, Jenő, *Political Science Review*, Vol. 9, 2000.
- Christian Witness, "Proselytism and Religious Liberty in the Setting of the World Council of Churches: A Provisional Report Submitted to the Member Churches for their Consideration", *The Ecumenical Review* (ER) 1956/4.
- *Common Witness: A Study Document of the Joint Working Group of the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (WCC). The Secretariat for Promoting Christian Unity (SPCU) - Information Service (IS)* [Mărturie comună: Un document de studiu al Grupului mixt de lucru al Bisericii Romano-Catolice și al Consiliului Mondial al Bisericilor (CMB) Secretariatul pentru Promovarea Unității Creștinilor (SPCU) - Serviciul de Presă (IS)] 1980/3-4.
- Dignitatis Humana, "Declarație asupra libertății religioase: Despre dreptul persoanelor și al comunităților la libertate socială și civilă în materie religioasă" (DH, 1965) (trad. István Seregély) în István Diós (ed.), *Documente ale Conciliului Vatican II (1962-1965)*, Budapesta, 2007.
- *Dialogue and Proclamation: Reflection and Orientations on Interreligious Dialogue and the Proclamation of the Gospel of Jesus Christ* [Dialog și proclamație: Reflecție și orientări privind dialogul interreligios și proclamarea Evangheliei lui Isus Cristos], Roma, 1991.
- Erdő, János, "Vallás és emberi jogok, [Religia și drepturile omului]", în *Keresztény Magvető*, 1994/3. Cluj/Napoca.
- Erdő, Péter, *Egyház, kultúra, társadalom. Beszédék, interjúk, írások* [Biserică, cultură, societate. Discursuri, interviuri, scrieri], Budapest, 2011.
- Federația Luterană Mondială, *Perspective teologice asupra drepturilor omului* (Lutheran World Federation, *Theological Perspectives on Human Rights* (Lutheran World Federation, 1977.
- Földesi, Tamas, „Thoughts About the Freedom of Conscience and Religion,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, vol. 9, iss. 5, art. 2. Washington, 1989.

- ✦ Földesi, Tamás, „The Main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: vol. 15, iss. 1, art. 3, 1995.
- ✦ Fredrich Adolf Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et YTransszvania*, Utrecht, 1728.
- ✦ Fukuyama, Francis, *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York, 1999.
- ✦ Geyer, Alan, „Pluralism and Religious Freedom,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: vol. 15, iss. 6, art. 2., Washington, Wesley Theological Seminary, 1995.
- ✦ Gozdecka, Dorota A., „Towards a Legal Definition of Religion in Europe. Religious Problems in Contemporary Europe” în Lehoczky László - Kalmár László (ed.): *6th International Conference of PhD Students, University of Miskolc, 12—18 August 2007*, Miskolc, 2007.
- ✦ Grim, Brian J. și Finke, Roger, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, New York, Cambridge University Press, 2011.
- ✦ Gudor, Kund Botond- Daniel Dumitran, *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 15/2*, ed. Mega, Cluj, 2011.
- ✦ Gudor, Botond: „Confesional Tolerance and Intolerance in 16th and 17th Century Transilvania”. In: *One hundred years since the birth of Emil Turdeanu*, Român Tudományos Akadémia - Erdélyi Társadalomtudományok Kutatóközpontja, *Transylvanian Review*, XXI., 1 (2012).
- ✦ Gudor, Kund Botond, „Toleranța confesională în Transilvania sec. XVI-XVII”, in *Jurnalul Libertății de Conștiință/ Journal for freedom of conscience*, Vol. 6, nr. 1, ed Iarsic, Bukarest, 2018.
- ✦ Gudor, Kund Botond, „A tordai vallásbéke előzményei (Torda 1568)” in, *A recepta religiók évszázadai, Erdélyi Egyháztörténeti Füzetek*, szerk. Kolumbán Vilmos József, KPTI, Kolozsvár 2019.
- ✦ Gudor, Botond, Daniel Dumitran, „Prefață” in *Geneza și semnificațiile ideii de Toleranță Religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 2010.
- ✦ Harakas, Stanley S., “Human Rights: An Eastern Orthodox Perspective,” *Journal of Ecumenical Studies*, nr. 9 (vara 1982).
- ✦ Henning, Lajos, *A három kassai vértanú*, Budapest, 1898.

- ✦ Howard, Littell Franklin, "A Response to the Decree on Religious Freedom" în Abbott-Walter Michael (ed.), *The Documents of the Second Vatican Council (1962-1965)*, New York, 1966.
- ✦ II. János Pál pápa, "II. János Pál pápa beszéde a debreceni Nagytemplomban" in *Reformátusok Lapja*, 1991.
- ✦ Ignatieff, Michael, *Human Rights: The Midlife Crisis*, The New York Review, 20 mai 1999.
- ✦ Kress, Robert, *Simul justus et peccator: Ecclesiological and ecumenical perspectives*, Horizons, Volume 11, Issue 2, University of Illinois Fall 1984.
- ✦ Kendeffy, Gábor - Kopeczky Rita (ed.), *Vallásfogalmak sokfélesége - A Károli Gáspár Református Egyetem Szabadbölcsház Tanszékének és a Szege-di Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékének közös szervezésében megrendezett konferencia [Conferință organizată în comun de Departamentul de Arte Liberale al Universității Reformate Károli Gáspár și Departamentul de Studii Religioase al Universității din Szeged] - 2011. november 11-13.*
- ✦ Lissner, Jorgen - Sovik Aren, (ed.), *A Lutheran Reader on Human Rights (Lutheran World Federation)*
- ✦ Lossky, Nicolas, Bonino, José Míguez, Pobee, John S., Wainwright, Geoffrey, Stransky, Tom F. (ed.), *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva, 1991.
- ✦ Locke, John, *Scrisoare despre toleranța religioasă*, ed. Academia, Bp., 1982.
- ✦ Losonczy, Péter – Xeravits Géza (ed.), *Reflecting Diversity: Historical and Thematic Perspectives in the Jewish and Christian Tradition. [Reflectând diversitatea: Perspective istorice și tematice în tradiția iudaică și creștină]*, Wien - Berlin, 2007.
- ✦ Ludassy, Mária, "A toleranciáról (Az angol modell, avagy az „alulról építkező” tolerancia) [Modelul englez, sau toleranța care se construiește de la bază], *Magyar Tudomány*, an 1990
- ✦ Makkai, László (ed.) *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Magyar Helikon, 1976.
- ✦ Mamberti, Dominique în *L'Osservatore Romano*- an II., nr. 1., 5 ian. 2014.
- ✦ Moltmann, Jürgen, "Theology in Interfaith Dialogue", în Moltmann Jürgen, *Experiences in Theology: Ways and Forms of Christian Theology*, Londra, 2000.
- ✦ Moltmann, Jürgen, "A Theological Basis for Human Rights and of the Liberation of Human Being", în Allen Miller, (ed.) *A Christian Declaration on Human Rights*, Eerdmans, 1977.

- Mamberti, Dominique, "Gát a relativizmusnak és a vallási fundamentalizmusnak Kereszténység és szabadság egy töről fakad [Bariera împotriva relativismului și fundamentalismului religios. Creștinismul și libertatea sunt unul și același lucru]", traducere de Lilla Krisztina Kristóffy din gândurile cardinalului Mamberti, în *L'Osservatore Romano*, an. II., nr. 1., 5 ian. 2014.
- Murray, John Courtney, "Governmental Repression of Heresy", *Proceedings of the Catholic Society of America*, 3rd, Washington, Catholic Theological Society, 1948.
- Moncef, Chaïbi, "State and Church Relationships under the European Convention on Human Rights: A Value Framework for State Action", *Religions*, sept. 2022.
- Nagy, Ferenc, *A kassai vértanúk*, Budapest, 1995.
- Nagypál, Szabolcs, "A vallásközi vizály és a békés egymás mellett élés [Disensiuni interreligioase și coexistența pașnică]" în *Párbeszédünkör, A vallásközi találkozások módszertana* [Oglinda dialogului: Metodologia întâlnirilor interreligioase], Vallástudományi könyvtár, ed. L'Harmattan, Budapest, 2013.
- Nagypál, Szabolcs, "Proselytism and Religious Freedom" în Nagypál Szabolcs - Rebecca Blocksome (eds), *Communicating Vocation*, Praha - Budapesta, 2010
- Noonan, Jr., John T., "Development in moral studies [Dezvoltarea teologiei morale]" în, *Theological Studies*, Georgetown University, Washington, nr. 54, decembrie 1993.
- O'Hanlon, Gerry, "Religious Liberty", *The Furrow* 64, St. Patrick's College, Maynooth, nr. 2 (2013).
- Pákozdy, László Márton, "A vallásszabadság, az Egyházak Világtanácsa és Róma [Libertatea religioasă, Consiliul Mondial al Bisericilor și Roma]" în *Theologiai Szemle*, 1960.
- Paton, M., (ed), "Breaking Barriers", *WCC Report on the Nairobi Assembly*, Nairobi 1975,
- Săuca, Ioan, "One Gospel- Diverse Expressions", *International Review of Mission (IRM)*, vol. 87, no. 337, Geneva, 1996/2.
- Szabó, Árpád, *Művelődés*, vol. 42, nr. 2, 1 febr. 1993.
- Schott, Teodor, *Die Aufhebung des Edikts von Nantes im Oktober 1685 (Revocarea Edictului de la Nantes în octombrie 1685)*, Halle, 1885.

- ✦ Stackhouse, Max, "Religion and human rights. A Theological Apologetic [Religia și drepturile omului: o apologie teologică]", în John Witte and Johan van der Vyver, (ed.), *Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives*, The Hague, Boston, London, Martinus Nijhoff Publishers, 1996.
- ✦ Tonhaizer, Tibor, "Bocskay és a vallásszabadság în Nincsen nekünk több hazánk ennél..." *Tanulmányok a Bocsikai-felkelés történetéhez*, Budapest 2004.
- ✦ Tonhaizer, Tibor, "II. Rákóczi Ferenc vallásosságának gyökerei [Rădăciniile religiozității lui Ferenc Rákóczi II]", în *Theologiai Szemle*, an 46., 2003/4.
- ✦ Tocqueville, L. Alexis de, *Democrația în America*, ed. de Henry Reeve-Francis Bowen, New York, Alfred A. Knopf, 1945.
- ✦ Traer, Robert, "Hit az emberi jogokban; kihívásunk az 1990-es években" [Credința în drepturile omului; provocarea din anii 1990], *Keresztény Magvető* – nr. 1994/4.
- ✦ Wesley, Ariarajah S., "Can we Pray together? Interreligious Prayer: A Protestant Perspective" în *Pro Dialogo*, Pontifical Council, Vatican, 1998/2.
- ✦ Wesley, Ariarajah S., "Dialogue or Mission: Can the Tension be Resolved? [Dialog sau misiune: poate fi rezolvată tensiunea?]", în Ariarajah S. Wesley, *Not without my Neighbour: Issues in Interfaith Relations [Nu fără vecinul meu: Probleme în relațiile interconfesionale]*, Geneva, 1999.
- ✦ Witte, John Jr. și Alexander, Frank S., *Christianity and Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- ✦ Villa-Vicencio, Charles, "The cristianity and the human right [Creștinismul și drepturile omului]" în, *Journal of Law and Religion*, 1999 – 2000.
- ✦ Weiß, J., *Die christliche Freiheit nach der Verkündigung des Apostol Paulus*, Göttingen, 1902.
- ✦ Wood, James, Editorial: religion and the religious liberty [Religia și libertatea religioasă], *Journal of the Church and State*, vol. 33, nr. 2, 1991.